

**«ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՁԱՐԳԱՑՄԱՆ ՆՄՈՇԱԶԵՎԻ» ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՄԻԱՅԻ ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ
ՀԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

1990-ական թթ. սկզբներին Խորհրդային Միության փլուզմամբ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ որոշակի փոփոխություններ կատարվեցին, մասնավորապես Կենտրոնական Ասիայի և Կովկասի ուղղությամբ: Թուրքիան փորձեց հաստատվել Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետություններում: Հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայում և Կովկասում առաջացել էր քաղաքական վակուում: Այնտեղ հաստատվելու համար պայքար սկսվեց տարբեր պետությունների միջև, հատկապես սուր մրցակցություն ծավալվեց Իրանի և Թուրքիայի միջև:

1990-ական թթ. սկզբներին Կենտրոնական Ասիայի նկատմամբ Թուրքիայի իրականացրած քաղաքականությունը արտահայտվեց «թուրքական զարգացման մոտիվներ» կամ «թուրքական մոդելի» կիրառմամբ: Սույն հոդվածի մեջ ներկայացրել ենք այն պատճառները, որոնք նպաստեցին «թուրքական զարգացման մոտիվներ» (այսուհետև՝ ԹՁՆ) գաղափարի կիրառմանը Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետություններում: Միաժամանակ փորձել ենք ներկայացնել ԹՁՆ-ի ձախողման պատճառները:

ԹՁՆ-ի գաղափարը առաջ էր քաշվել ԱՄՆ-ում: Նպատակն էր իր ամենավատահեղի դաշնակիցներից մեկի՝ Թուրքիայի օգնությամբ վերացնել իրանական սպառնալիքը հետխորհրդային տարածաշրջանում¹ և հնարավորինս թուլացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը նորաստեղծ ԱԳՀ տարածքում: Այս առումով Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի շահերը համընկնում էին, քանի որ Թուրքիան ոչ միայն շահագրգռված էր ամրապնդելու իր դիրքերը Կենտրոնական Ասիայում և Հարավային Կովկասում, այլև հանդես գալ որպես Ռուսաստանին հակակշռող ուժ²:

ԹՁՆ-ի հայեցակարգի հեղինակն ԱՄՆ պետքարտուղար Ջեյմս Բեյքերն էր: Նա 1992 թ. սկզբներին այցելեց Կենտրոնական Ասիայի հանրապետություններ և այս երկրների ղեկավարներին խորհուրդ տվեց օգտագործել Թուրքիայի օրինակը իրենց երկրների քաղաքական և տնտեսական զարգացման համար՝ միաժամանակ նշեց, որ այն նաև պաշտպանվում է Արևմուտքի կողմից³: Այս գաղափարը պաշտպանեց ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշը, և 1992 թ. փետրվարի 13-ին Վաշինգտոնում Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի հետ հանդիպու-

մից հետո, մա Թուրքիային ներկայացրեց որպես «դեմոկրատական, աշխարհիկ պետության մոդել, որը կարող է առաջադրվել Կենտրոնական Ասիայում»⁴: Սակայն իրականում ԹՀ-ի հայեցակարգի հեղինակն էր ամերիկյան RAND վերլուծական կենտրոնի առաջատար մասնագետներից՝ պրոֆեսոր Գրեհըմ Ֆուլերը⁵:

ԹՀ-ի հայեցակարգի հեղինակները նրանում ներառում են երեք կարևոր հասկացություններ.

1. աշխարհիկ պետության սկզբունքը, որտեղ բնակչության մեծամասնությունը կազմում են մուսուլմաններ,

2. քաղաքականության համակարգը, որը համագործակցում է Արևմուտքի հետ

3. ազատ շուկայական տնտեսության գաղափարը:

Հիմնվելով այս սկզբունքների վրա՝ ԹՀ-ի գաղափարները Եվրոպայում աջակցություն գտան: Այսինքն՝ այդ գաղափարները Եվրոպայում կիսում էին: Մասնավորապես դա ակնհայտ դարձավ, երբ 1992 թ. հունիսին Եվրոպայի խորհրդի քարտուղար Քեթրին Լալումիերը այցելեց Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետություններ⁶: Նա իր հայտարարություններում նշեց, որ Թուրքիան կապահովի իրական մոդել Կենտրոնական Ասիայի՝ վերջերս անկախացած հանրապետությունների հետագա զարգացման համար⁷:

ԹՀ-ի առաջ քաշումը և, հատկապես, նրա պաշտպանությունը Արևմուտքի կողմից ոգևորությամբ ընդունեցին Թուրքիայում: Վերջինս ձգտում էր տարածաշրջանում հաստատել իր ազդեցությունը և այս առումով անհանգստանում էր Ռուսաստանի և Իրանի համագործակցությունից⁸, քանի որ Թուրքիայի համար հիմնական մրցակիցները այս երկու պետություններն էին: Ուստի և ողջունեց Արևմուտքի դիրքորոշումը, որն էլ նպաստում էր իր դիրքերի ամրապնդմանը, միաժամանակ, օգտագործելով այն հանգամանքը, որ Կենտրոնական Ասիայի հինգ հանրապետություններից (Ղազախստան, Ուզբեկստան, Դրդստան, Թուրքմենստան և Տաջիկստան) չորսը թյուրքալեզու են (բացի Տաջիկստանից): Ըստ էության, Թուրքիան պանթուրքիստական իր նպատակները քողարկում էր նախկին ԽՍՀՄ մահմեդական հանրապետություններում ԹՀ-ի տարածման անհրաժեշտությամբ⁹:

Թուրքական կառավարող շրջանները կարծում էին, որ Թուրքիան կենտրոնափակ կանրապետությունների համար կարող է դառնալ զարգացման լավագույն օրինակ: Այսպես՝ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Հիքմեթ Չեթինը թուրք-ամերիկյան բիզնես խորհրդում իր ելույթի ժամանակ նշել է, որ այս նոր էտապում Թուրքիան և ԱՄՆ-ն ունեն իրենց շահերը և հետաքրքրությունները: Նա Թուրքիային ներկայացրել է որպես տարածաշրջանի կայուն երկիր, նշելով, որ ունի ժո-

ղովրդավարական կառուցվածք և ազատ շուկայական տնտեսություն, որի փորձն ու արդյունքներն օրինակ կարող են ծառայել նոր անկախացած պետությունների համար¹⁰:

Հատկանշական է, որ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունները 1990-ական թվականների սկզբներին մեծ ոգևորությամբ էին վերաբերվում Թուրքիային: Նրանց վերաբերմունքը ԹՁՆ-ին, ըստ երևույթին, պայմանավորված էր էթնիկական, լեզվական և մշակութային ընդհանրություններով Թուրքիայի հետ, ինչը նրանց վստահություն էր ներշնչում: Այսպես, Ուզբեկստանի նախագահ Իսլամ Բարիմովը, պաշտոնական այցով գտնվելով Թուրքիայում, հայտարարել էր. «Մեր օրինակը Թուրքիան է, և մենք մեր պետությունները կկառուցենք համաձայն այս օրինակի»: Նա պաշտպանում էր թյուրքերին միավորելու գաղափարը՝ քաղաքական և տնտեսական առումով: Դրդաստանի նախագահ Ասկար Ակաևը դիտարկել էր. «Թուրքիան աստղ է, որը մյուս թյուրքերին ցույց է տալիս ճշմարիտ ուղին»¹¹: Նմանատիպ հայտարարություններով հանդես էին գալիս Ղազախստանի և Թուրքմենստանի նախագահները:

Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետություններում ԹՁՆ-ի կիրառմանը կարող էր նպաստել նաև նրա աշխարհիկության սկզբունքը, քանի որ այդ պետությունները նպատակ ունեին զարգանալ որպես աշխարհիկ պետություններ: Բացի դրանից այս երկրների ղեկավարները խոստանում էին, որ կկառուցեն ժողովրդավարական արժեքներով պետություններ՝ հիմնված բազմակուսակցական համակարգի վրա:

Մյուս կողմից Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունները փորձում էին համագործակցել Արևմուտքի հետ: Այս առումով Թուրքիային համարում էին միջնորդ, մասնավորապես տնտեսության և բնական ռեսուրսների բնագավառներում համագործակցելու համար¹²:

Թուրքիան իր հերթին փորձում էր օգտագործել թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ մշակութային և լեզվական ընդհանրությունները: Հատկապես մեծ տեղ էր հատկացվում թուրքերենին, որի հետ կապված Թուրքիայի մշակույթի նախարար Ֆիքրի Սադալը նշել է. «թուրքերենն ամենակարևոր գործոնն է թյուրքերին միավորելու համար, որոնք բաժանվել են մի քանի հարյուրամյակներ առաջ»¹³: Բացի դրանից Թուրքիան ձգտում էր այս երկրներում ռուսական այբուբենը փոխարինել լատինատառ այբուբենով, անգամ հրատարակում էր դասագրքեր և տրամադրում այդ երկրներին: Այսինքն՝ փորձում էր ստեղծել միասնական կրթական համակարգ, որի հիմքում կլինեին թուրքերենը:

ԹԶՆ-ի հիմնական գաղափարներից էր Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետություններում հաստատել ազատ շուկայական տնտեսություն: 1980 թ. հունվարի 24-ի որոշմամբ Թուրքիայում ընդունվեց ազատ շուկայական տնտեսության սկզբունքը և իրականացվեցին մի շարք բարեփոխումներ: Այս բարեփոխումների հեղինակն էր Թուրքիայի վարչապետ Թուրգուօ Օզալը: Նա այսպես էր բացատրում թուրքական տնտեսության վիճակը. «Մեր փակ տնտեսությունը պետք է բացվի և միավորվի համաշխարհային տնտեսության հետ: Մեզ մոտ կան երկար հերթեր, սև շուկա, գործազրկություն: Մենք պետք է կառուցենք շուկայական տնտեսություն...»¹⁴: Այս բարեփոխումներով թուրքական շուկայական տնտեսությունը կարող էր օրինակ ծառայել թյուրքալեզու հանրապետությունների համար, որը ևս նպաստեց ԹԶՆ-ի կիրառմանը:

Ընդհանրացնելով կարող ենք առանձնացնել երեք կարևոր գործոններ, որոնք նպաստեցին ԹԶՆ-ի գրավիչ դառնալուն: Առաջին. Կենտրոնական Ասիայում առաջացած քաղաքական վակուումը զբաղեցնելու համար Իրանը և Թուրքիան առաջարկեցին իրենց քաղաքական մոդելները: Իրանական մոդելը իրենից ներկայացնում էր Իրանի պետական ռեժիմը՝ հոգևոր իշխանության գլխավորությամբ: Այսինքն՝ իրանական մոդելի հիմնականում կրոնական բնույթը նրան խոչընդոտեց, որ այն չընդունվեց կենտրոնասիական հանրապետությունների կողմից: Բացի այդ ԹԶՆ-ին մեծ աջակցություն ցուցաբերեց Արևմուտքը: Երկրորդ. ԹԶՆ-ի գրավչությունը պայմանավորվեց Թուրքիայի և թյուրքական հանրապետությունների միջև առկա կրոնական, լեզվական, էթնիկական և մշակութային ընդհանրություններով: Երրորդ. Թուրքիայի ազատ շուկայական տնտեսությունը ցանկալի ուղի կարող էր լինել թյուրքական հանրապետությունների հետագա զարգացման համար:

1990-ական թթ. կեսերից սկսած ԹԶՆ-ն կորցնում է իր դիրքերը: Դա պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով: 1990-ական թթ. սկզբներին Ռուսաստանը պահիվ դիրքեր էր գրավել: Սակայն 1993 թ. հետո նա ցույց տվեց, որ ինքը վերականգնում է իր դիրքերը նախկին խորհրդային տարածքներում, որն էլ հայտնի էր «սահմաններին մոտ» քաղաքականություն անվամբ¹⁵: 1994 թ. Ռուսաստանը մի շարք համաձայնագրեր ստորագրեց թյուրքական հանրապետությունների հետ: Սրանց վրա Արևմուտքը ուշադրություն չդարձրեց, քանի որ նրա համար կարևորը տարածաշրջանում կայունության հաստատումն էր, որն էլ փաստորեն կարող էր ապահովել միայն Ռուսաստանը: Բացի այդ տարածաշրջանում շարունակում էին մնալ ռուսական բազաները, որը կարևոր հանգամանք էր ազդեցությունը վերականգնելու համար: Այսինքն՝ Ռուսաստանի ազդեցության վերականգնումը բացասաբար անդրադարձավ ԹԶՆ-ի հետագա զարգացման վրա: Թյուրքական հանրապետությունները նոր էին ազատ-

վել «սավագ եղբոր» իշխանությունից և չէին ցանկանում վերադառնալ նախկին կարգավիճակին¹⁶։ Հաշվի առնելով այն, որ Թուրքիան չուներ այն հնարավորություններն, ինչն ուներ Ռուսաստանը, հատկապես տնտեսության և էներգետիկ ռեսուրսների հարցերում։

Այուս կողմից, թուրք պաշտոնյաների հայտարարությունները Արևմուտքի համար հիմք դարձան ենթադրելու, որ կարող են վերածնվել պանթյուրքական գաղափարները։ Թուրքիան ուներ բազմաթիվ ներքին խնդիրներ։ Չնայած, որ Թ. Օզալի բարեփոխումներից հետո թուրքական տնտեսությունը որոշակի աճ գրանցեց, սակայն 1990-ական թթ. կեսերից սկսվեց ճգնաժամ, լարված էր Թուրքիայի ներքաղաքական կյանքը, սրվել էր քրդական խնդիրը և այլն։ Այս ամենն էլ հաշվի առնելով թյուրքական հանրապետությունների ղեկավարները հայտարարեցին, որ իրենք ուզում են մոդելի լավ մասերը և սկսեցին քննարկել ուրիշ մոդելներ, մասնավորապես չինականը։ Նշենք նաև, որ այս հանրապետություններում 1990-ական թթ. սկզբներին շարունակում էին գործածվել նախկին խորհրդային օրենքները և երկար ժամանակ էր պահանջվելու դրանք փոխելու համար¹⁷։

1990-ական թթ. սկզբին Թուրքիան փորձեց կենտրոնապիսկան հանրապետությունների և Արևմուտքի միջև հանդես գալ որպես միջնորդ։ Սա ոգևորեց այս երկրների ղեկավարներին, սակայն նրանք շուտով հիասթափվեցին։ Այս առումով բնութագրիչ պատասխան է տվել Ուզբեկստանի նախագահ Ի. Զարիմովը թուրք լրագրողի հարցին՝ երկրում թուրք-եվրոպական գործարանի մասնաճյուղ հիմնելու հետ կապված. «Եթե ես ճիշտ հասկացա, ապա Ուզբեկստանը պետք է կառուցի իր հարաբերությունները Եվրոպայի հետ Թուրքիայի միջոցով։ Մենք այս հարցում կարող ենք հանդես գալ նաև առանց միջնորդների»¹⁸։

Այսպիսով 1990-ական թթ. կեսերից ակնհայտ դարձավ, որ Անկարայի իրական հնարավորությունները թույլ չեն տալիս նրան խոստացված օգնությունը ցույց տալ մորանկախ հանրապետություններին։ Այս երկրները շարունակում էին իրենց հարաբերությունները զարգացնել Ռուսաստանի հետ, հատկապես տնտեսության և բնական ռեսուրսների բնագավառներում, հետևաբար նրանք հեշտությամբ կարող են թեքվել դարձյալ Մոսկվա¹⁹։ Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Թուրքիայի կառավարող շրջանները ևս հասկացան, որ իրենց հնարավորությունները սահմանափակ են։ Դա ներկայացվեց Թուրքիայի զարգացման ութերորդ հնգամյա պլանի շրջանակներում Անկարայի հարաբերությունները թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ հատուկ հանձնաժողովի ներկայացրած գեկույցում։ Այնտեղ նշվում էր. «Եթե դուք պատրաստ եք իրականացնել նախկին խոստումները և չառաջարկել չիրականացվող ծրագրեր, ապա դա կբարձրացնի այդ երկրնե-

րի վստահությունը մեր նկատմամբ»։ Չեկույցում մանրամասն խոսվում է Թուրքիայի և բյուրքական հանրապետությունների միջև առևտրական, մշակութային և կրթական հարաբերությունների մասին²⁰։

Այսպիսով, ընդհանրացնելով կարող ենք նշել, որ 1990-ական թթ. սկզբներին կենտրոնասիական հանրապետություններում Թուրքիան, ԹՉՆ-ի հետ կապված, որոշ հաջողություններ ունեցավ։ Սակայն 1990-ական թթ. կեսերից ակնհայտ դարձավ, որ ԹՉՆ-ի քաղաքականությունը ձախողվում էր, քանի որ Թուրքիայի հետապնդած նպատակը՝ ստեղծել բյուրքական քաղաքական, տնտեսական հանրություն, չէր համապատասխանում նրա իրական հնարավորություններին։ Բացի այդ բյուրքալեզու երկրների քաղաքական վերնախավը նախընտրեց վերցնել ԹՉՆ-ի որոշ մասերը։

NELLY MINASYAN
(*ASPU*)

THE USE OF “TURKISH MODEL” IN THE TURKIC REPUBLICS OF CENTRAL ASIA

At the beginning of 1990's some changes took place in Turkish policy which was connected with the collapse of the Soviet Union. The “Turkish Model” came to constitute a part of Turkish foreign policy in Central Asia.

It was promoted by the US Secretary of State James Baker in the result of his visits to Muslim republics of Central Asia on the beginning of 1992. In fact the author of this concept was one of the leading specialists of RAND think tank professor Graham Fuller.

The popularity of the “Turkish Model” in Central Asia is determined by the support of West and at the same time by the linguistic, cultural, religious and ethnic similarities between Turkey and Turkic republics. Thus we can state that “Turkish Model” become popular during 1991-1993. In the middle of 1990's it become obvious that the policy of “Turkish Model” was failing, which was connected with the failure of Turkish Policy in Central Asia. This was determined by the change in the position of Western countries mainly toward Iran and Russia. Besides that Turkic political elite preferred to take some parts of the “Turkish Model”.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՅԻՆՆԵՐ

1. Milliyet, 18.01.1992.
2. Torbakov I., Ankara's Post-Soviet Efforts in The Caucasus and Central Asia: The Failure of The “Turkic World” Model, Eurasian Insight, May 14, 2009, New-York, p. 4.

3. Kramer H., Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence.- Perceptions: Journal of International Affairs, March-May, 1996, <http://sam.gov.tr/perceptions/Vol.1/March-May1996/MILLCENTRALASIABECOMETURKEY.pdf>
4. Dietrich Jung with Wolfango Piccoli, Turkey at the Crossroads Ottoman Legacies and A Greater Middle East, London and New York, 2001, p. 180.
5. Սաֆրաստյան Ռ., Ռուսաստանը և Թուրքիան Հարավային Կովկասում. աշխարհառազմավարական զինադադար. 21-րդ դար, 2005, Ե., N 4, էջ 36:
6. Milliyet, 13.07.1992.
7. Bal I., The Turkish Model and the Turkic Republics. - Perceptions: Journal of International Affairs, September-November, Vol. 3, № 3, 1998, <http://sam.gov.tr/perceptions/Volume3/September-November1998/bal.pdf>.
8. Uslu N., The Russian, Caucasian and Central Asian Aspects Turkish Foreign Policy in the Post Cold War Period, Alternatives, Turkish Journal of International Relations, Vol. 2, № 3 & 4, Fall & Winter 2003, p. 166-167.
9. Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 36:
10. Արտաքին գործերի նախարար Հիքմեթ Չերիմի բուրբ-ամերիկյան քիզնես խորհրդում ելույթի ամբողջական տեքստը տե՛ս՝ // Turkish Review, Winter 1992, Vol.6, № 30.
11. Овсепян Л., Турецкая модель и обусловленность внешней политики Анкары в странах Центральной Азии стратегическими интересами Запада, Центральная Азия и Кавказ, № 2 (62), 2009, с. 134.
12. Oran B., Türk Dış Politikası, Cilt 2. 1980-2001, İstanbul, 2001, s. 394.
13. Bal I., նշվ. աշխ., էջ 394:
14. President Turgut Özal's Address at the European Studies Centre Global Panel, 9 April, Turkish Review, Spring 1991, Vol. 5, № 23.
15. Onis Z., Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power Influence, MERIA, Vol. 5, № 2, June 2001, p. 17.
16. Aydın M., Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus, Turkish Studies, 5;2; [http:// www. informaworld.com/smpp/ title~content=t713636933](http://www.informaworld.com/smpp/title~content=t713636933)
17. Torbakov I., նշվ. աշխ., էջ 5:
18. Трофимов Д., Ташкент между Анкарой и Тегераном. Уроки 90-х и перспективы, Центральная Азия и Кавказ, № 5 (17), 2001, III, с. 131.
19. Uslu N., նշվ. աշխ., էջ 182:
20. Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri İlişkileri ve Bölge Ülkeleri Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Muştesarlığı, Yayın No: DPT: 2511-ÖİK:528, Ankara, 2000. s. 32-57; <http://www.ekutup.dpt.gov.tr/disekono/oik528.pdf>